

Emotivna dimenzija klasne pripadnosti

Džaja, Marta

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:599298>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

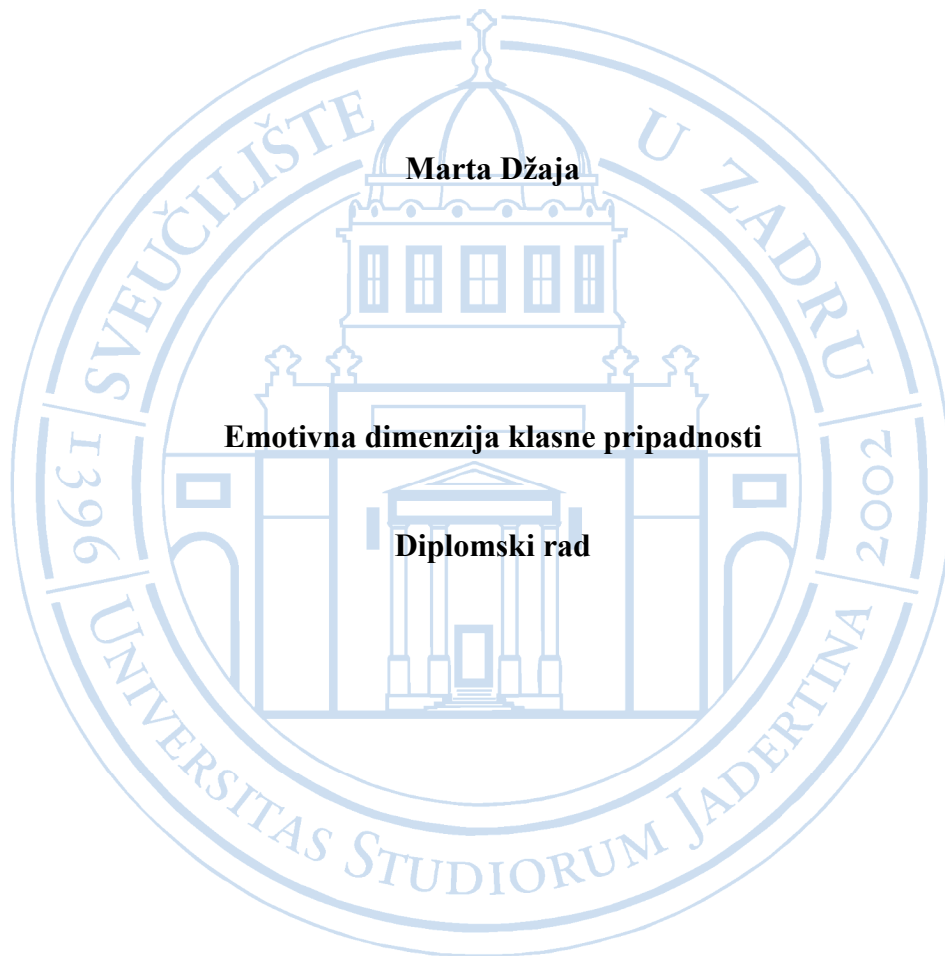
[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Zadar, 2018.

Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju
Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Emotivna dimenzija klasne pripadnosti

Diplomski rad

Studentica:
Marta Džaja

Mentorica:
dr. sc. Karin Doolan,

Komentor:
dr. sc. Dražen Cepić

Zadar, 2018.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Marta Džaja**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Emotivna dimenzija klasne pripadnosti** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 24. rujna 2018.

Sadržaj

Sažetak

Uvod.....	1
1. Teorijska koncepcija rada.....	2
1.1. <i>Teorijski pristupi u sociologiji emocija</i>	3
1.2. <i>Tipologije emocija</i>	9
1.3. <i>Strukturalne teorije</i>	13
1.4. <i>Psihički pejzaž klase (D. Reay)</i>	14
2. Metodologija.....	15
3. Rasprava.....	18
3.1. <i>Tranzicija i fenomen siromaštva</i>	19
3.2. <i>Psihički pejzaž niže klase</i>	21
3.3. <i>Psihički pejzaž više klase</i>	25
4. Zaključak.....	27
5. Literatura.....	28

Emotivna dimenzija klasne pripadnosti

Sažetak

Osnovni cilj ovoga istraživačkog rada je ukazati na emotivnu dimenziju klasne pripadnosti. Koristeći koncept „psihičkog pejzaža“ klase Reay (2005) i služeći se klasifikacijama emocija nekih autora (Kemper, 1987; Turner, 2010) u radu se želi ukazati na postojanje afektivnih leksikona tipičnih za pojedini klasni kontekst. Drugi je cilj ukazati na razlike u emocijama koje se javljaju s obzirom na prijelaz iz socijalističkog u kapitalističko društveno uređenje. Sekundarnom analizom intervjua provedenih, s jedne strane, među korisnicima pučke kuhinje, odnosno pripadnicima niže klase te s druge strane, s visokim stručnjacima i menadžerima, pripadnicima više klase, empirijski se ilustrira afektivni aspekt klasne pripadnosti.

Ključne riječi: emocije, klasna pripadnost, tranzicija, siromaštvo, Hrvatska

Emotional dimension of class belonging

Abstract

The main purpose of this research is to highlight the emotional dimension of class belonging. By using the concept of "psychic landscape" Diane Reay (2005) and taking classifications of some authors into account (Kemper, 1987; Turner, 2010) this work shall prove the presence of different affective lexicons which are typical for each class. Another purpose of the work is to demonstrate the differences in emotions which occur, regarding the transition from socialist to capitalist social system. By applying the secondary analysis of the interviews conducted between users of soap kitchen, lower class citizens, on one hand, and specialists and managers, citizens of the higher class, on the other hand, the affective aspect of class belonging will be empirically illustrated.

Key words: emotions, class belonging, transition, poverty, Croatia

Uvod

Sudeći po literaturi koja se bavi vezom između šireg društvenog konteksta i naših emotivnih stanja, za očekivati je da su političke, ekonomske i društvene promjene koje su se dogodile u hrvatskom društvu 90-ih godina prošloga stoljeća, ostavile traga i u emotivnom životu ljudi. Ovaj rad se konkretno bavi emotivnom dimenzijom klasne pripadnosti, uzimajući u obzir prijelaz iz socijalizma u kapitalizam. Rad je koncipiran tako da polazi od sažetog teorijskog pregleda razvoja sociologije emocija, a potom konkretizira kako određene teorije i klasifikacije emocija mogu poslužiti za problematiziranje veze emocija i klasnog položaja. Pojam klase shvaćen je kroz prizmu rada Pierrea Bourdieua. Cilj je bolje razumijevanje dosad uglavnom, posebno u hrvatskom kontekstu, zanemarivane teme emotivne dimenzije klasne pripadnosti. Teorijsko polazište radu je pristup D. Reay, kojemu je u fokusu *psihički pejzaž društvene klase*, a koji zahvaća *osjećanja klase* (2005: 912). Za empirijsku ilustraciju *psihičkog pejzaža* klasne pripadnosti poslužit će analiza intervjua provedenih s osobama iz više i niže klase u hrvatskom kontekstu. S jedne strane to su osobe koje obnašaju zanimanja menadžera i viših stručnjaka, s druge nezaposlene osobe koje se hrane u pučkoj kuhinji.

1. Teorijska koncepcija rada

Kako bi se odredilo odgovarajuće teorijsko uporište pri analiziranju dinamike emocija u vezi s klasnom pripadnošću, valja poći od pregleda različitih teorijskih pristupa u sociologiji emocija, koji se razvijaju proteklih gotovo pedeset godina, te ukratko objasniti postavke pojedinih teorija, kao i viđenje važnosti emocija u sociološkom diskursu. Zatim slijedi problematiziranje različitih perspektiva u samom proučavanju emocija. Idući je korak izdvojiti teorije čiji bi alati bili korisni u analiziranju dinamike emocija i klasne pripadnosti, a potom staviti poseban naglasak na moguće karakteristike „psihičkih pejzaža“ klase (Reay, 2005). Temeljem tog pojma od Reay (2005) pokušat će se problematizirati emotivni aspekt klasne pripadnosti. U radu se koristi Kemperova (1990) klasifikacija emocija. Budući da je jedan od središnjih pojmova u radu *klasa*, valja napomenuti kako se pojam klase poima kroz teorijski model Bourdieua (1979) koji u klasnu analizu unosi pojmove kao što su habitus, socijalno polje te kapital. Ovaj se višedimenzionalni koncept klase pokazao korisnim već u utvrđivanju postojanja klasa u socijalističkom društvu (Petrić i Tomić-Koludrović, 2004; Lazić, 1987; Golubović, 1988).

1.1. Teorijski pristupi u sociologiji emocija

Premda se pojavila tek potkraj sedamdesetih godina prošloga stoljeća, iz današnje perspektive, sociologija emocija čini se nezaobilaznom za istraživanje društvenih fenomena i društvene stvarnosti. Premda ju se može nazvati mladom disciplinom, sociologija emocija je sve važnije područje, a njezine implikacije polako, ali sigurno prožimaju sociologiju (Williams, 2002). Istraživački interesi unutar sociologije emocija mogu se prikazati određenim pitanjima, primjerice, Williams (2002) postavlja pitanje kao što je; što su zapravo emocije, zatim, na koje su načine emocije društveno konstruirane, napose, koju ulogu ima emocija u oblikovanju društvene strukture. Bericat napominje kako sociologija o emocijama mora govoriti iz dva razloga, najprije zato što sociologija ima zadatak objasniti društvene fenomene, a emocija je društveni fenomen te zato što je emocija neophodna za objašnjenje osnova društvenoga ponašanja (Bericat 2016: 5 prema Barbalet, 1998). Uopće, neki aspekti društvenog života ne mogu biti u potpunosti objašnjeni bez uzimanja emocije u obzir (Shott, 1979: 1330). Međutim, kao što Barbalet u svom radu o emocijama i društvenoj strukturi ističe, nije odmah očito da emocija ima svoju socijalnu prirodu, budući da se individui pri iskustvu neke emocije više i jasnije pokazuje neka osobna i intimna strana emocije, nego li njezina kolektivna, društvena dimenzija (Barbalet, 1998).

Kolektivna dimenzija emocije zauzima važno mjesto u promišljanju uloge emocija u kreiranju i perpetuiranju klasnih nejednakosti. Osim toga, može se govoriti i o obrnutom smjeru ove veze, odnosno o društvenoj dimenziji emocije u onom smislu u kojemu pripadnost određenoj društvenoj klasi diktira kolektivne emocije, to jest emociju karakterističnu za određene uvjete života i percepciju istih. Neki autori ističu kako je važno uzeti u obzir činjenicu da se emocije razvijaju u društvenim kontekstima, te smatraju kako se stoga mora osvijestiti na koji način pojedini društveni konteksti konstituiraju, oblikuju i definiraju emocije (Boiger i Mesquita, 2015). Autori ilustriraju kolektivnu dimenziju emocije u određenim kulturnim kontekstima na sljedeći način; ako je dominantni kulturni model temeljen na ispunjavanju društvenih normi, a neispunjavanje tih normi bi rezultiralo osjećajem srama, moguće je da će sram u tom kulturnom kontekstu biti zajedničko emocionalno iskustvo (Boiger i Mesquita, 2015: 225). Valja naglasiti kako i u kontekstu različitih klasa svakako govorimo o društvenim kontekstima koji se razlikuju na mnogo

razina, što znači da možemo promatrati pojedinu klasu, kao i specifične situacije u kojima se određene emocije pojavljuju i oblikuju u okvirima te klase. Mnogi autori polaze od toga da klasa determinira mnoge aspekte materijalnog života, od društvenih aktivnosti u kojima sudjeluju do ranjivosti s obzirom na zdravlje (Kraus, Piff, i Keltner, 2009 prema Bourdieu, 1985; Adler, 1994). Prema Kemperu (1990) emocije su istovremeno i iskustva i misli, osjećaji i refleksije o tim osjećajima i kao takve, analitički su odvojive, no funkcionalno ih se ne može razlučiti. Iz ovih razloga, smatra Kemper, sociologija emocija ne može nastaviti, niti njen subjekt može biti definiran prije nego sociolog objasni posebne kulturne i ideološke kontekste u kojima su ljudske emocije definirane i konstituirane (1990: 33).

U fokusu sociologije emocija je definiranje i određivanje (vrsta) emocija te izrada njihovih klasifikacija i tipologija, kao i istraživanje kompleksnosti emocija, kako bi se uključivanjem ove važne komponente dublje razumjelo neke aspekte društvenih pojava. Stoga valja uputiti na neke od njih, a potom razjasniti koje od navedenih klasifikacija mogu biti korisne u problematiziranju emotivne dimenzije klasne pripadnosti. Po pitanju same korisnosti sociologije emocija i njezina razvoja McCarthy upozorava na problem sociologije emocija koji se, kako smatra, sastoji u preuzimanju smjernica iz psihologije ili fiziologije i zaustavlja sociologiju tek na pojedinim aspektima emocije te smatra kako je za izgradnju i razvoj novog pristupa emocijama nužno da ih se promatra ne kao jedan aspekt ili dio cjeline, već kao cjelovite društvene fenomene, odnosno društvene pojave u punini (1989: 53). Punina, odnosno cjelovitost u proučavanju može se postići izvršavanjem dviju fundamentalnih zadaća sociologije emocija, s jedne strane proučavanjem socijalne prirode emocija, a s druge strane, istraživanjem emocionalne prirode društvene stvarnosti (Bericat, 2016: 5). Sociološki gledano, emocije se pojavljuju u raznim društvenim kontekstima, uključujući fundamentalne procese upravljanja, diferencijacije i promjene, povezujući veće društvene strukture s emocionalnim iskustvima i ekspresijama pojedinaca (Williams, 2002 prema Gordon, 1990). Iz navedenoga opet proizlazi kako se treba baviti dvama smjerovima funkcioniranja emocija, s jedne strane društvenim oblikovanjem emocija od strane društvenih struktura, a s druge strane emocionalnim oblikovanjem društvenih struktura, kao što tvrdi i Barbalet (2016).

Budući da je ljudsko ponašanje prožeto emocijama, a sociologija izučava ljudsko društvo i društvene pojave, analiziranje emocija u društvenim pojavama iz današnje se perspektive čini neophodnim. Turner (2010) zagovara stav da sociologija ne može u potpunosti razumjeti ljudsku spoznaju, ponašanje, interakciju i socijalnu organizaciju bez

teorije emocija, budući da je emocija pokretač svih društvenih procesa (2010: 169). Emocije su uključene u sve pore društvenog života, stoga uključivanje analiza emocija u istraživanja predstavlja značajan doprinos u razumijevanju širokoga dijapazona tema te širi, produbljuje, preoblikuje i obnavlja znanje iz mnogih područja istraživanja.

Neki autori tvrde kako su emocije u pozadini svih društvenih akcija i organiziranja te kako imaju jake učinke na misli i djelovanja ljudi, a samim time važnu ulogu u formiranju sociokulturne stvarnosti na mikro, mezo i makro razini (Bericat, 2016; Turner, 2010). Pri tome Turner (2010) navodi primjere individualnih i kolektivnih djelovanja potaknutih negativnim emocijama, poput genocida, terorizma, ubojstava, ratova, uličnih prosvjeda i tako dalje. U nastavku na ovaj niz se može nadodati brojne društvene fenomene, djelovanja i načine organiziranja, potaknute pozitivnim ili negativnim emocijama, primjerice: društveni rituali kao što je dodjela diplome ili dodjeljivanje nagrade, studentski prosvjedi, društveni pokreti, masovna sportska događanja, humanitarno organiziranje i brojni drugi. Neki autori smatraju kako je evidentno „da su emocije ‚ljepilo‘ koje vezuje ljude i generira predanosti društvenim i kulturnim strukturama“ te kao takve ustvari čine strukture održivima i mogućima, čine preduvjet za izgradnju kompleksnih sociokulturnih struktura, temelj su za stvaranje društvenih veza, no isto tako, ljudi upravo radi emocija mogu dovesti u pitanje određene načine organiziranja, kulturne tradicije, razrušiti postojeće strukture (Turner i Stets, 2011: 21). Iz prethodno navedenog proizlazi da su emocije integralne za razumijevanje društva u pojedincu, i pojedinca u društvu.

Berezin (2009) smatra da su središnji problemi društvene analize individualne i kolektivne akcije, te ne umanjujući ključnu važnost same akcije, tvrdi kako je ipak emocija „krucijalna za interpretiranje uzroka i posljedica neke akcije“ te se utoliko može promatrati iz više perspektiva. U tom pogledu, Simonović u svojem radu također polazi od ove dileme, no na metodologijskoj razini, pitajući se utječu li emocije na društvenu strukturu i procese ili su emocije posljedice njihovih utjecaja (2008: 150). U danom kontekstu emotivne dimenzije klasne pripadnosti, čini se da emocije predstavljaju utjecaj na (održavanje, funkcioniranje, raspadanje) društvene strukture, no jednako tako se određena kolektivna emocija javlja i kao posljedica, to jest reakcija na postojeće stanje unutar društvenih struktura. Berezin (2009) ističe kako za razliku od akcija, emocije najčešće nisu eksplicitno izražene, te podsjeća kako različiti disciplinarni pristupi emocijama imaju zajednička mjesta, no i razlike, a vezu između emocije i akcije tumači kao relevantnu za sva područja sociologije, ne samo za ekonomsku.

Simonović upućuje na autoricu koja u promišljanju emocije na metodologijskoj razini prepoznaje dva moguća pristupa; prvi pristup koji promatra „emocije kao zavisnu varijablu, pri čemu su emocije shvaćene kao posljedica društveno-kulturnih odnosa i posljedica društvenih značenja koji proizlaze iz kulturalnih obrazaca“ te drugi pristup unutar kojega se emocije vidi kao „nezavisnu varijablu koja sudjeluje u kreiranju društvene stvarnosti“ (Simonović, 2008: 150 prema Terpe 1999). Čini se kako se radi o dvosmjernoj vezi, odnosno da emocije mogu biti i uzrok i pokretač društvenih promjena, spone koje održavaju društvene strukture, ono što perpetuira ili produbljuje nejednakosti u društvu, kao i uzrok raspada određenih društvenih struktura.

U knjizi „Sociologija emocija“ Turner i Stets (2011) pojašnjavaju vrste pristupa i teorija¹. U kontekstu istraživanja emotivnog aspekta klasnog pripadanja, zanimljiv je pogled Jonathana Turnera, koji piše o društvenoj stratifikaciji emocija i dinamici te stratifikacije u društvu. Naime, autor navodi i obrazlaže kako su određene emocije nejednako raspoređene u društvenim slojevima te tvrdi kako neravnomjerna distribucija pozitivnih i negativnih emocija u društvu, baš kao i neravnomjerna distribucija bilo kojeg drugog resursa, ima značajne posljedice ne samo za dinamiku stratifikacije, već i za sve ostale društvene procese (2010: 170). Drugim riječima, pojedinci će emocionalno reagirati na svoje mjesto u širem stratifikacijskom sistemu, na svoje mogućnosti po pitanju resursa, kao i na svoju percepciju i doživljaj toga s koliko resursa drugi raspolazu, a upravo je to indikator da emocionalne reakcije na nejednakost, ustvari predstavljaju još jedan resurs – kao moć, novac ili prestiž – koji je različito distribuiran po klasama u društvu (Turner, 2009: 350). Naslanjajući se i na rad ovoga autora, kao jedno od idejnih polazišta odabirem stajalište da je nejednaka distribucija emocija veoma važna stavka u organiziranju društva, baš kao što je važno koju količinu moći neka društvena skupina ima, tko ima status u društvu ili koliko su kome dostupne zdravstvene usluge, koliko novca ili nekih drugih materijalnih resursa posjeduje, na isti je način važno koja se emocija pojavljuje u kojem kontekstu, koje emocije prevladavaju među pripadnicima

¹ Autori počinju od dramaturške i kulturne teorije u kojoj ponajprije ističu radove autora kao što su E. Goffman, S. Gordon, A. Hochschild, M. Rossenberg, P. Thoits, C. Clark, preko teorija rituala koje su razvijali R. Collins i E. Summers-Effler, potom teorija simboličkog interakcionizma o kojima pišu G. H. Mead, C. H. Cooley, S. Shott, S. Stryker, G. McCall, J. L. Simmons, Peter J. Burke, D. Heise. Teorija razmjene objašnjavaju G. C. Homans, Peter M. Blau, R. Emerson, Karen S. Cook, Linda D. Molm, E. J. Lawler, J. Yoon, C. Johnson, R. Ford, dok se strukturalnim teorijama bave pioniri sociologije emocija poput T. Kempera, R. Thamma, B. Markovskog, E. J. Lawlera, J. Bergera, C. Ridgewaya, M. Lovaglie, J. Houser, R. K. Shelly, J. Barbaleta, na kojima je postavljen naglasak u ovome radu. Osim navedenih, razvijane su i evolucijske teorije koje razrađuju W. M. Wentworth, J. H. Turner, M. Hammond. Pri problematiziranju pojedinih društvenih fenomena ponajprije valja utvrditi koji bi teorijski pristup mogao biti najviše koristan.

raznih društvenih klasa i koja je njihova uloga u održavanju, funkcioniranju ili raspadanju društvenih struktura.

U kontekstu analiziranja emotivne dimenzije klasne pripadnosti ta je tema u fokusu strukturalnih teorija, koje u sociologiji emocija počinju s Theodorem Kemperom. Uz Kempera valja istaknuti i Barbaleta, koji 90-ih godina 20. stoljeća također piše kako emocije prije svega treba shvatiti unutar strukturalnih odnosa moći i statusa koje ih potiču (Barbalet, 1998: 26), a na toj liniji i Turnera (2010) koji danas nastavlja rad na ovim modelima. Kemper smatra da je tijekom emocija u situacijama „određen relativnom moći i statusom pojedinaca, njihovim očekivanjima određene razine moći i statusa, njihovim očekivanjima primitka ili gubitka statusa, njihovim stvarnim primitkom moći i statusa, njihovim atribucijama o tome tko je (ja ili drugi) odgovoran za gubitak ili primitak statusa s obzirom na očekivanja te njihovim davanjem statusa drugima“ (Turner i Stets, 2011: 252). Drugim riječima, emotivni život pojedinca i grupa isprepleten je dinamikom moći i statusa.

U kontekstu odnosa moći, dvosmjernost veze emocije i klasne pripadnosti može se propitati polazeći od toga kako klasna pripadnost utječe na pojavu i javljanje emocija u pojedinom kontekstu, a potom na koji način emocije utječu na perpetuiranje postojećih klasnih nejednakosti. O važnosti ne samo objektivne pripadnosti klasi, već i subjektivnog doživljaja vlastitog klasnog položaja kod pojedinca, da se zaključiti promišljajući kompleksnost i slojevitost društvenih položaja, odnosno klasa. Naime, u onome smislu u kojemu klasa, osim materijalnih sredstava kojima pojedinac raspolaže, obuhvaća i percepciju pojedinca o vlastitom položaju unutar društvene hijerarhije, o čemu pišu neki autori (Kraus, Piff i Keltner, 2009: 992). Drugim riječima, klasa podrazumijeva i objektivne pokazatelje pripadnosti određenoj klasi i percepciju te situacije i osjećanja vezana uz tu percepciju (Reay, 2005). Činjenicu da će se viđenje vlastitog položaja (a time i osjećaji vezani uz to viđenje) razlikovati može se objasniti i time da pripadnost određenoj klasi određuje mnoge aspekte života, od društvenih aktivnosti u kojima pojedinac sudjeluje, do zdravstvene zaštite koju uživa, okoline u kojoj se kreće, dobra koja si može priuštiti, ali i mnogih drugih aspekata života, što dakako utječe i na njegovo emotivno stanje. Važno je istaknuti da fokus ne bi smio biti samo na nekim objektivnim pokazateljima razlika društvenih klasa, niti na njihovoj različitoj percepciji tih položaja, već se treba problematizirati i proučiti i njihovo *osjećanje* vlastitog položaja kao važnu sastavnu komponentu. Upravo emocije koje se pobuđuju u

različitim egzistencijalnim uvjetima mogu biti impulsi za određene društvene promjene, pokrete, aktivnosti i djelovanja ili pak za održavanje *statusa quo*.

1.2. Tipologije emocija

Ljudi svakodnevno iskuse brojne emocije, manje ili više intenzivno, rjeđe ili češće, pozitivne ili negativne. Osim toga, sama manifestacija emocija se razlikuje u raznim kontekstima, budući da su emocije društveno konstruirane i kulturno oblikovane (Boiger i Mesquita, 2015). Međutim, kao individue često osjećamo emocije kao dio svoje vlastite unutrašnjosti, kao nešto što je osobno i privatno, ne razmišljajući što ili tko ih sve konstituira, konstruira, oblikuje ili utječe na njihovu pojavu, intenzitet ili učestalost. U kontekstu sociologije ističe se važnost razumijevanja emocije u punini, kako bi bio moguć razvoj sociologije emocija (McCharty, 1989: 53). U kontekstu istraživanja i propitivanja emocija, „sociologija smješta osobe u kontekst te ispituje kako društvene strukture i kultura utječu na pobuđivanje i tijek emocija u pojedinaca“ (Turner i Stets, 2011: 22). Sociolozi nude ili preuzimaju razne definicije emocija, a neki razlikuju emocije od sentimentata, raspoloženja, afekata, osjećaja i raznih drugih termina koji se dovode u vezu s emocijama (Gordon, 1981; Denzin, 1984). U opsegu ovoga rada dovoljno je ponuditi nekoliko viđenja emocija i ključne klasifikacije.

Kako bi se dobio uvid u osnovno razlikovanje emocija u literaturi, valja početi od razlikovanja primarnih i sekundarnih emocija (Kemper, 1987; Turner, 1999; Bericat, 2015). Primarne se emocije smatraju univerzalnim, psihološkim, od evolucijske važnosti te biološki i neurološki urođenim, dok se pod sekundarne emocije ubrajaju one emocije koje se javljaju kao produkt, odnosno rezultat kombinacije nekih primarnih emocija (Bericat, 2015: 2). Kemper (1987) pri definiranju primarnih osjećaja polazi od Epsteinove definicije te navodi kako su primarne emocije karakterizirane svojstvenim stanjem psihološkog uzbuđenja, afektivnim stanjem, svojstvenim stanjem receptivnosti i svojstvenim obrascem ekspresivnih reakcija (Bericat, 2015: 1 prema Kemper, 1987). Bericat (2015) navodi Kemperovu i Turnerovu tipologiju, Kemper (1987) u primarne emocije ubraja *strah*, *ljutnju*, *depresiju* i *zadovoljstvo*, dok Turner (1999) kao primarne emocije identificira *zadovoljstvo- sreću*, *averziju- strah*, *razočarenje- tugu*, *uzbuđenje- iznenađenje*. Zanimljivo je kako Kemper u primarne emocije svrstava čak tri negativne i tek jednu pozitivnu, a pri empirijskom ilustriranju emotivne dimenzije klasne pripadnosti valja odrediti u kojemu se kontekstu više javljaju pozitivne, a kojemu negativne emocije i je li uopće riječ o takvoj podjeli. Thamm (1992) navodi kako postoji konsenzus oko činjenice da je klasificiranje emocija na pozitivne i

negativne najjednostavniji kriterij, a izražava se u drugačijim terminima, primjerice Mowerovo (1960) razvrstavanje emocija na emocije koje pripadaju u *zadovoljstvo* i emocije koje predstavljaju *bol* ili Brennerovo (1980) viđenje emocija u terminima *zadovoljstva* i *nezadovoljstva*.

1.3. Strukturalne teorije

U analiziranju emotivne dimenzije klasne pripadnosti, polazi se od bilježenja osjećaja koji se javljaju u vezi s klasnim položajem pojedinca, odnosno društvene grupe. Analiziranjem emocija koje se javljaju u određenim situacijama unutar društvenih struktura te uspoređivanjem emocija u različitim klasnim kontekstima moguće je odgovoriti na pitanje postoji li pravilo prema kojemu bi se pojava određenih emocija mogla predvidjeti te zaključno kako ta emocija eventualno utječe na formiranje društvenih struktura ili uspostavljanje društvenih veza. Kako se količina moći i status uzimaju za neke od odrednica društvenog položaja, a ti položaji zajedno tvore strukturu društva, važni su pristupi koji u svojoj konceptualizaciji naglašavaju društvene strukture i dinamiku unutar tih struktura.

U trenutku pisanja pregleda sociologije emocija, Turner i Stets (2005) primjećuju kako još uvijek ne postoji mnogo radova o tome na koji način društvene strukture mogu pobuđivati emocije i određivati njihov tijek, premda su društvene strukture i dinamika unutar i između njih jedno od glavnih žarišta istraživanja sociologije (2005: 249). Pojedine teorije naglašavaju određena specifična svojstva strukture, a u promišljanju o svojstvima strukture kao potencijalnom utjecaju na dinamiku emocija (utoliko i društvenu solidarnost), značajan je doprinos autora T. Kempera i R. Thamma.

Strukturalne teorije obuhvaćaju razne modele, no u kontekstu promišljanja emotivnog aspekta klasne pripadnosti pionirski radovi Kempera u ovom području nude osnove koje mogu biti korisne u promišljanju veze emocija i klase. Kemper (1987) osmišljava mikro-sociološku teoriju temeljenu na moći i statusu, odnosno model koji je zasnovan na ideji da „unutar društvenih situacija, pojedinci posjeduju relativnu *moć* (autoritet), ili sposobnost da drugima kažu što da rade, i *status* (konceptualiziran kao prestiž ili čast, prije nego kao položaj unutar strukture)“ (Turner i Stets, 2011: 250). Autor predlaže podjelu emocija na *strukturalne*², *situacijske*³ i *anticipativne*⁴, iz čega su vidljive tri ključne komponente koje

² Prema riječima T. Kempera, to su „ona afektivna stanja koja se pobuđuju relativnom moći ili statusom individue unutar društvenih struktura“ (Turner i Stets, 2011: 250).

određuju dinamiku emocija. Iz navedenoga proizlazi kako je dinamika emocija određena prije svega posjedovanjem moći i statusa, zatim izmjenama situacije (gubitak ili primitak) te očekivanjima o dobivanju ili gubljenju moći i statusa (Turner i Stets, 2011 prema Kemper, 1987). Valja istaknuti kako bez obzira na činjenicu da kreće od konkretne situacije, odnosno interakcije dva pojedinca, Kemperova teorija ne vidi emocije kao rezultat biološke prirode individua, već kao rezultat odnosa moći i statusa povezanih s društvenim položajima i varijacijama, odnosno izmjenama u posjedovanju moći ili statusa, koje iskuse tijekom društvene interakcije, što predstavlja makro komponentu njegova modela (Bericat 2015:11 prema Kemper, 2011).

Jedan od nastavljača Kemperova rada je Robert Thamm. Autor dalje razvija teoriju moći – statusa, a pretpostavlja da u danom društvenom sistemu djelovanja, emocije variraju baš kao što variraju i uvjeti u društvenim strukturama, stoga smatra kako se emociju može definirati kao odraz ili funkciju strukture neke određene društvene situacije (1992: 649). Inkorporirajući elemente spomenute Kemperove teorije, tj. modela statusa – moći u općenitiju konceptualizaciju emocionalne dinamike, Thamm je utvrdio da „postoje univerzalna svojstva grupnih struktura, koja nadilaze vrijeme i prostor“, a nadalje objašnjava kako „ta univerzalna svojstva sustavno proizvode pojedine tipove emocija“ (Turner i Stets, 2011: 254 prema Thamm, 1992). Autor se, dakle, bavi univerzalnim svojstvima struktura, a osobito dvjema univerzalnim društvenim formama – očekivanjima i sankcijama, koje, razumljivo, predstavljaju impuls za javljanje neke emocije, ali i za prosudbu, odnosno procjenu te emocije. Kako bismo ilustrirali navedeno, pitamo se, primjerice – kakva su očekivanja o tuđem ponašanju koja pojedinac ima vezano uz svoj položaj, količinu moći ili status koji uživa u društvu? Nadalje, koja se emocija javlja u trenutku ostvarivanja određenih očekivanja, a o kojim je emocijama riječ izostane li to ostvarenje? Ne dođe li do ostvarenja nekoga očekivanja, osjeća li pojedinac sram, ljutnju, ljubomoru? Na koji način procjenjuje pojavu te emocije, pripisuje li razvoj situacije svojim zaslugama ili vanjskim utjecajima? Riječ je zapravo o tome da „nejednaka distribucija moći, statusa i resursa kod individua i kolektivnih aktera generira specifične emocije, ovisno o tome kome se pripisuje uzrok za nejednaku distribuciju“ (Simonović, 2008: 152).

³ Pod situacijskim emocijama Kemper podrazumijeva „ona afektivna stanja koja se pobuđuju promjenama u moći i statusu osobe u tijeku interakcije“ (Turner i Stets, 2011: 250).

⁴ Kemper anticipativne emocije definira kao „ona afektivna stanja koja se pobuđuju u pojedincima prema očekivanjima moći i statusa“ (Turner i Stets, 2011: 250)

Thammov (1992) rad predstavlja proširen model koji obuhvaća više svojstava proučavanih struktura. Model polazi od ideje da pojedinci u društvu prosuđuju svoje djelovanje, kao i djelovanje ostalih iz svoje okoline u kontekstu ispunjavanja obveza, a posljedično i mjera koje prate (ne)ispunjavanje tih obveza. Thamm smatra kako „pojedinci vrše procjene o sebi i drugima [...], a te procjene utječu na status i moć, kao i obratno“. Ovakav je pristup koristan u pokušajima procjene emocionalnih stanja koja se javljaju u specifičnim strukturalnim uvjetima i situacijama (Stets i Turner, 2005: 263). Analiza i imenovanje emocija koje se pojavljuju u određenim situacijama u društvenoj strukturi zahtijevaju poznavanje klasifikacija emocija, podjele na primarne i sekundarne emocije te ponekad ne lako uočljive razlike u određenim situacijama. Primjerice, osjećaju li ljudi pri pomaganju potrebitima, ponos ili zadovoljstvo? Koja je razlika između tih dviju emocija, radi li se o istom osjećaju različitoga inteziteta?

Zaključno, Thamm (1992) je nastojao istražiti povezanost specifičnih strukturalnih uvjeta sa specifičnim emocionalnim ishodima, polazeći od Kemperova modela moći – statusa, a šireći ga na način da se bavio raznim drugim svojstvima struktura te u tom procesu pokazao koja bi se svojstva mogla uzimati za univerzalna, koja onda kao takva nadilaze i prostor i vrijeme, odnosno pojedinu kulturu i njene specifičnosti.

1.4. Psihički pejzaž klase (D. Reay)

Bez obzira na to što se u raznim društvenim kontekstima pojam klase i klasne svijesti propituje te se klasa vidi kao sklizak pojam i često se nerado koristi ili se uopće ispušta, Reay (2005) ističe kako je klasa itekako utkana u kulturu, u ljudsku psihu, u sadašnjost. Autorica piše o britanskom kontekstu i bavi se afektivnim aspektom klase te ističe kako postoji vrlo malo radova koji se bave odnosom psihe i društvenih klasa, stoga temeljem svojih istraživanja klasnog mišljenja i osjećanja gradi psihički pejzaž društvene klase uz pomoć kojega se može čitati pojave i oblikovanje određene emocije u različitim klasnim kontekstima. Pod afektivnim aspektom klase između ostaloga podrazumijeva ambivalentne osjećaje poput inferiornosti i superiornosti (Reay, 2005: 913). Psihički pejzaž klasne pripadnosti koji autorica nastoji mapirati manifestira se u osjećanju vlastite pozicije u društvu te utoliko, čini se, određuje životne šanse, utječe na izgradnju društvenih veza, pridonosi perpetuiranju klasnih nejednakosti. Reay na osnovi svojih istraživanja, koja su smještena uglavnom u sferi sociologije obrazovanja, zaključuje kako afektivni aspekt klasne pripadnosti valja razumjeti na sljedeći način; „emocije i psihičke reakcije na klasu i klasne nejednakosti snažno doprinose stvaranju klasa“ (2005: 912). Budući da utječu na perpetuiranje klasnih nejednakosti, valja najprije utvrditi o kojim je emocijama riječ, a potom uvidjeti i na koji način te emocije eventualno diktiraju klasnu svijest, s naznakom da bi interes mogao ići i u pravcu pitanja; kako emocije utječu na mobilnost na stratifikacijskoj ljestvici te na koji način određuju životne šanse pripadnika određene klase.

Polazeći od Bourdieova koncepta polja (1993) i Sayerove kulturalne analize moralnih reakcija na društvene klase (2005), Reay (2005) konceptualizira psihički pejzaž srednje i niže klase, mapirajući pri tome određene emocije u pojedinim klasnim kontekstima. Prema nalazima autorice, za višu srednju klasu karakteristična je kombinacija arogancije, zadovoljstva, prijezira i ponosa, dok je kod niže srednje klase riječ o emocijama kao što su sram, samoobrana, empatija i rezignacija, a u kontekstu niže klase dominira pojava emocija kao što su; ozlojađenost, zavist, ponos i ljutnja te popustljivost i sram (Reay, 2005: 914). Osim navedenih, u afektivni leksikon mogu se dodati još neke emocije; zavist, poštovanje, bijes i sažaljenje (Reay, 2005).

2. Istraživačka pitanja

Vodeći se idejama od Reay, kao jedno od istraživačkih pitanja možemo postaviti pitanje o razlikama u „afektivnim leksikonima“ osoba iz više i niže klase u hrvatskom kontekstu. O pojavi kojih emocija možemo govoriti u kontekstu niže, odnosno više klase u hrvatskome društvu, odnosno može li se sastaviti afektivni leksikon koji će odgovarati nižoj, odnosno višoj klasi? Može li se govoriti o pojavi kolektivne emocije u nižoj klasi, u onom smislu u kojemu bi se sram, nelagoda ili ozlojađenost mogla iščitati kao zajednička kao emotivna reakcija na klasnu poziciju među pripadnicima niže klase? Koje su emocije dominantno zastupljene kod pripadnika više klase (koji se bave humanitarnim radom), je li naglasak na zahvalnosti, zadovoljstvu, ponosu ili nekoj drugoj emociji? Kako možemo tumačiti pojavu određene emocije; može li se emocija dovesti u vezu s motivacijom? Može li se govoriti o utjecaju predodžbe koji ispitanici imaju o svom društvenom položaju na pojavu emocije, uzme li se kao uporište Kemperovo (1990) stajalište da je tijekom emocija u situacijama određen predodžbama pojedinca o tome tko je odgovoran za gubitak ili primitak statusa s obzirom na očekivanja. Kako ispitanici/e komentiraju svoj društveni položaj u socijalizmu i kapitalizmu, te o pojavi kojih emocija je riječ pri uspoređivanju života u dva različita društvena i politička uređenja? Upirući se u navedena teorijska polazišta (Kemper, 1990; Reay, 2005) u empirijskoj ilustraciji danoga problema, temeljenoj na sekundarnoj analizi intervjua, cilj je odgovoriti na postavljena istraživačka pitanja.

3. Metodologija

U ovome radu primijenjena je analiza intervjua provedenih s osobama različitih klasnih položaja u razdoblju od listopada 2017. godine do ožujka 2018. godine u Hrvatskoj, u sklopu STRAT⁵ projekta, a s ciljem istraživanja kako se klasna pozicija manifestira u svakodnevnom životu. Sekundarnom analizom ovih intervjua, cilj je uvidjeti koje se emocije pojavljuju među korisnicima pučke kuhinje, a koje među menadžerima i višim stručnjacima koji se bave dobrotvornim radom te ustanoviti na koji način emocije koje se pojavljuju doprinose održavanju klasnih nejednakosti u društvu. U radu se analizira 14 intervjua. Koristeći se Bourdieovim (1979) pojmovima različitog kapitala, u kontekstu ovoga istraživanja kao pripadnici više klase određene su osobe koje karakterizira visoka stručna sprema i visok kulturni kapital, posjedovanje velikog financijskog kapitala, kao i raspolaganje socijalnim kapitalom (društvene veze, *networking*), dok su ispitanici koji se hrane u pučkoj kuhinji, kojima je zajednička karakteristika dugotrajna nezaposlenost te preživljavanje od minimalne mjesečne naknade u iznosu od 800 HRK, svrstani u nižu klasu (pri čemu postoje razlike u posjedovanju kulturnoga kapitala među ispitanicima).

Sedam intervjua je provedeno s korisnicima pučke kuhinje, pri čemu od njih sedam, šest ima završeno osnovno ili srednjoškolsko strukovno obrazovanje, a dvoje od intervjuiranih ima i iskustvo studiranja, iako nisu završili studij. Jedna je sudionica diplomirana politologinja.

⁵ Akronim STRAT odnosi se na projekt „Društvena stratifikacija u Hrvatskoj: strukturni i subjektivni aspekti (šifra projekta: 3134) koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

Tablica 1: Pripadnici/e niže klase

Martina	Nezaposlena upravna referentica	SSS – strukovna škola	30-40
Jan	Dugotrajno nezaposlen (osoba s invaliditetom)	SSS – gimnazija	60+
Dado	Nezaposlen organizator kulturnih aktivnosti	SSS – gimnazija	60+
Linda	Dugotrajno nezaposlena (radila kao spremačica u hotelu)	OŠ	50-60
Goran	Dugotrajno nezaposlen (najdulje radio kao transportni radnik)	OŠ	60+
Vanda	Nezaposlena diplomirana politologinja	VSS	30-40
Filip	Dugotrajno nezaposlen (osoba s invaliditetom)	SSS – strukovna škola	60+

Drugih 7 sudionika intervjuja možemo kategorizirati kao pripadnike više klase. Radi se o zaposlenim osobama ili umirovljenicima koji obavljaju ili su obavljali sljedeća zanimanja.

Tablica 2: Pripadnici/e više klase

Ana DU	Sutkinja	VSS	60+
Berislav DU	Umirovljeni inženjer	VSS	60+
Igor DU	Arhitekt	VSS	30-40
Predrag DU	Poduzetnik	VSS	30-40
Ratko DU	Fizioterapeut	VSS	20-30
Sanja DU	Glazbenica	VSS	60+
Tibor DU	Poduzetnik	VSS	30-40

Analiza je provedena na transkriptima i bilješkama intervjua (koje su vođene u slučaju kada osobe nisu pristale da se razgovor snima). U radu se za sve sudionike koriste pseudonimi.

4. Rasprava

Baveći se literaturom iz područja sociologije emocija, da se zaključiti kako sociološki angažman u istraživanju afektivnih struktura, odnosno bavljenje dinamikom društvenosti emocija predstavlja velik doprinos u razumijevanju društvenog organiziranja, funkcioniranja društvenih struktura i uspostavljanja društvenih odnosa (Bericat, 2016; Barbalet, 1998; Berezin, 2009; Turner, 2010; Shott, 1979). Na tragu toga, važan je i u kontekstu formiranja klasnih identiteta, kao i reproduciranja nejednakosti temeljenih na pripadnosti određenoj društvenoj klasi (Reay, 2005). Čini se važnim, osobito u kontekstu Hrvatske, promišljati o razlikama u pojavi emocije u raznim klasama, budući da je hrvatsko društvo doživjelo dubinske društvene i političke promjene u posljednja tri desetljeća te se slijedom tih promjena socijalno raslojavanje dodatno usložnjava, a korisno je i utvrditi predstavljaju li emocije jedan od faktora koji utječu na nastavak produbljivanja nejednakosti među slojevima. U analizi intervjua fokus je i na emocijama koje se javljaju kod ljudi s obzirom na to da su korisnici/e pučke kuhinje, no opaža se generalno pojava emocija s obzirom na njihovu predodžbu vlastite pozicije u društvu (s naglaskom na razlike u osjećanju svoje klasne pozicije u socijalizmu i kapitalizmu), po pitanju niže klase, dok se s ispitanicima iz više klase razgovara o osjećajima koje u njima pobuđuje njihova klasna pozicija i mogućnost da pomažu potrebitima te im se postavlja pitanje kakve emocije zapažaju kod primatelja pomoći.

Barbalet je za emocije tvrdio kako su nejednako „distribuirane među segmentima makro-struktura, budući da su društvena klasa i grupacije unutar klasa nositelji različitih stupnjeva moći“ (Turner i Stets, 2011: 287). Iz navedenoga proizlazi kako su emocije nejednako distribuirane, kao što su i količine moći nejednako raspodijeljene u različitim društvenim slojevima. Drugim riječima, kao što količina moći i uživanje određenog statusa u društvu određuju ukupni položaj pojedinca u društvenoj strukturi, na taj način i klasna pozicija određuje koje će se emocije (i kojega inteziteta) pojavljivati u pojedinoj klasi. Pretpostavka je da će se u kontekstu više klase javiti drugačija paleta emocija, nego li u slučaju niže klase, s obzirom na slojevitost klasne pozicije i sve što ta pozicija određuje u životu pojedinca.

4.1. Tranzicija i fenomen siromaštva

1991. godine u Hrvatskoj započinje proces transformacije socijalističkog polutržišnog gospodarstva u sustav koji će se temeljiti na ideji privatnoga vlasništva, i otvorene tržišne ekonomije. Kako piše Žažar, „kolapsom socijalističke razvojne paradigme otpočeo je period društvenog razvoja koji se često pojmovno etiketira kao postsocijalizam ili još češće tranzicija“ (2015: 174). Period dubinskih promjena i (negativni) utjecaj tih promjena na hrvatsko građanstvo može se ilustrirati pomoću nekoliko ključnih momenata. Hrvatsko se društvo suočava „s ratom u sklopu borbe za uspostavu samostalne države te s posljedicama koje su nastale u vezi s tim“, a istovremeno se odvija „transformacija bivšeg društvenog vlasništva nad društvenim bogatstvom u privatno vlasništvo“, a upravo u svjetlu ovoga procesa valja promišljati preraspodjelu društvenog bogatstva, tijekom koje se bilježi porast siromaštva u Hrvatskoj (Malenica, 2011: 66). Istovremeno se formira novi sloj političke elite i novih bogataša, drugim riječima, dok se osiromašuje srednji sloj i sve više ljudi završava u izrazito nepovoljnom položaju – padajući na samo dno društvene ljestvice, formira se i grupa koja se uzdiže na društvenoj ljestvici (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007). Osim svih problema koji su se javili u procesu tranzicije iz socijalizma u kapitalizam i sustav moderne demokracije, Hrvatska se u to vrijeme bavi i saniranjem posljedica rata (Malenica, 2011). Iz svega navedenoga da se zaključiti kako hrvatsko građanstvo prolazi kroz težak period, pri čemu ne samo da je siromaštvo u porastu, već mnogi ljudi dospijevaju na sam rub društva. Promjene u funkcioniranju ekonomije i gospodarstva nisu svi osjetili jednako, naime, najgore su prošli niži slojevi društva, a neki autori ističu kako su žene te na koje „u gospodarski najtežim razdobljima tranzicije pada najveći teret privređivanja“ (Petrić i Tomić-Koludrović 2005:1). Jedna od ispitanica tijekom intervjua komentira; „da nije bilo rata, ja bih se bila snašla“ (Linda). Na pitanja vezana uz popratne procese koji se odvijaju u vremenu tranzicije, poput ubrzane deindustrijalizacije te privatizacije i njihova položaja u tim situacijama, jedan od ispitanika, korisnika pučke kuhinje (Goran), privatizaciju opisuje na sljedeći način: „razrezali su firmu na komadiće, kao tortu, a mi smo ostali bez mrvica“, iz čega je vidljivo nezadovoljstvo rješenjima države po pitanju restrukturiranja i reorganiziranja tvrtki. U promišljanju fenomena siromaštva i mogućih osjećaja koji će se javiti s obzirom na vlastiti položaj u društvu, u ovome radu konkretno na činjenicu da su korisnici/ce pučke kuhinje, valja misliti i o pretpostavci nekih autora, koji smatraju kako bi sam uzorak potrošnje hrane u

kriznim periodima valjalo promatrati i interpretirati u vezi s tim da je potrošnja itekako vezana uz percepciju koju pojedinac ima o sebi i svome mjestu u socioekonomskom kontekstu (Musaro, 2013). Autor napominje kako je potrošnja najmoćniji komunikacijski alat društvene uloge pojedinca, te da uskraćivanje mogućnosti potrošnje na neki način znači priznavanje osobnog poraza, i sebi i drugima (Musaro, 2013, prema Codeluppi 2005; Secondulfo 2012).

Petrić i Tomić-Koludrović (2007) daju pregled promjena u hrvatskome društvu na raznim razinama, počevši od gospodarskoga uređenja društva, promjena u sferi rada i radne etike, potom u obzir uzimaju i činjenicu da se uvelike izmijenila slika po pitanju nezaposlenosti te da se odvila i smjena vrijednosti od kolektivističkih ka individualističkim. Ukazuju i na promjenu situacije u kulturi, u religijskim orijentacijama, unutar struktura društvenih institucija, te na promjene i po shvaćanju uloge Crkve u državi i društvu (Petrić i Tomić-Koludrović, 2007). Uslijed svih navedenih promjena i dinamičnog razvoja ekonomije i društva uopće, siromaštvo nije bilo doživljavano kao velik društveni problem, pri čemu Malenica ističe kako je u socijalistički uređenom sustavu državna vlast ipak osigurala provođenje određenih mjera socijalne politike, kojima je pomagala i pojedincima i obiteljima koje bi iz raznih razloga zapadale u stanje siromaštva (2011: 67). Linda o svome siromaštvu govori: „nisam ja jedina, ima nas takvih puno, danas ima siromaštva puno, puno više nego prije“, iz čega je vidljivo promišljanje individue koja sebe vidi kao dio šireg društvenog problema. Ključna razlika između (shvaćanja) uloge države za vrijeme socijalizma i kapitalizma sastoji se u tome što je socijalistička država zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba vidjela kao vlastitu obvezu, a legitimnost i autoritet države temeljili su se upravo na tim karakteristikama sustava (Verdery, 1996), dok se u kapitalističkom uređenju na pomaganje gleda kao na dar, na akt za koji primatelji pomoći trebaju biti zahvalni.

Dovesti u vezu društvenu stratifikaciju i emocije, znači promišljati kako se ljudi osjećaju s obzirom na to koja ih klasna pozicija karakterizira i na tragu emocija koje se javljaju nastojati uvidjeti kako te emocije koje se javljaju utječu na postojeću situaciju, kako kolektivna emocija pomaže u održavanju danog stanja ili kako može postati uzrok promjene. Premda se iz ispričanih priča tijekom provođenja intervjua o ispitanicima/ama može zaključiti kako se radi o raznovrsnim profilima ljudi, različitih pozadina i sudbina, ipak se mogu ustanoviti i neka zajednička mjesta. Navedeno se odnosi na slične osjećaje koje je u njima pobudio prvi dolazak u javnu kuhinju ili pak osjećaj nesigurnosti koji navode kao glavnu promjenu koja

tiče emotivnog aspekta, pri usporedbi socijalističkog i kapitalističkog uređenja. No, prije svega je važno istaknuti kako je emocije koje osjećaju ispitanice i korisnici pučke kuhinje osobito zanimljivo promatrati, s obzirom na to da je „hrana intimno vezana uz nečije osjećaje, emocije, socijalnu uključenost i isključenost, kulturalne ideje, značenje zdravlja i osobni identitet“ (Musaro, 2013). Hranu se, dakle, doživljava kao socijalnu činjenicu – nešto puno značajnije od samoga čina zadovoljenja primarne ljudske potrebe za unosom hrane kao izvora energije u organizam. Uzme li se za polazište stav kako hrana ima veliku društvenu važnost, zanimljivo je istražiti koje se emocije javljaju u vezi sa predodžbom vlastita stanja i situacije kod ljudi koji su primorani moliti lokalne centre za socijalnu pomoć za pravo na jedan topli obrok u danu. Naime, imajući na umu kompleksnost situacije u kojoj se nalaze korisnici pučke kuhinje, kao osobe koje žive na društvenoj margini te su stjecajem raznih okolnosti dospjeli u situaciju da ovise o obroku koji će im biti ponuđen u pučkoj kuhinji, valja ustanoviti o kombinaciji kojih osjećaja govore te kako objašnjavaju svoje emocije (primjerice, koga smatraju krivim za vlastiti položaj u društvu).

4.2. *Afektivni leksikon niže klase*

Budući da se u ovome radu provodi sekundarna analiza intervjua koji su provedeni s ciljem doznavanja kako se klasna pozicija manifestira u svakodnevnom životu ljudi, valja naznačiti kako su se u ponekim slučajevima javljale poteškoće s detektiranjem emocija vezanima uz doživljaj klasne pripadnosti ispitanika, budući da pitanja prvenstveno nisu osmišljena s ciljem deriviranja informacija koje su potrebne u ovome radu. Međutim, neki od ispitanika/ca eksplicitno su naveli emocije koje osjećaju, dok se kod nekih emocija nastojala iščitati posrednim putem. Iz zabilježenih emocija, nadalje se formira afektivni leksikon niže klase, a potom ga se uspoređuje s leksikonom emocija koji Reay formira izvodeći, potom, iz njega zaključke o psihičkim pejzažima klase. Pri analiziranju pojave emocija uzima se u obzir Kemperova klasifikacija na primarne i sekundarne te pozitivne i negativne emocije.

Afektivni leksikon pripadnika/ca niže klase formiran je na način da se u isčitavanju intervjua nastojala detektirati pojava emocija i naposljetku identificirati kolektivnu emociju, odnosno osjećaj koji se najčešće pojavljuje, izražen eksplicitno ili implicitno kroz razgovor s istraživačima. Riječ je o osjećajima srama, nelagode, nepravde, nezadovoljstva, ozlojađenosti, prkosa, poniženja, nemoći, osjećaja da imaju pravo (da zaslužuju) na barem minimalnu pomoć. Radi se, dakle, o spektru emocija koje se može klasificirati kao negativne sekundarne emocije (Turner i Stets, 2011 prema Kemper, 1990). Usporedimo li afektivni leksikon

ispitanika niže klase iz ovoga istraživanja, s afektivnom leksikonom niže klase koji je ilustrirala Reay (2005) kroz svoja istraživanja, vidimo određena zajednička mjesta. Naime, emocije koje se pojavljuju kod Reay ili koje vidi kao moguće dodatke u afektivnom leksikonu niže klase, te emocije koje se pojavljuju i u ovome kontekstu su; sram, nezadovoljstvo te pobuna ili otpor.

U doživljaju svojega prvog posjeta pučkoj kuhinji među ispitanicima/ama postoje razlike. Primjerice, Dado odgovara „pa ja se ne sramim, ja se ne sramim... Ovo malo što sam bil u ratu sam bar zaslužil pučku kuhinju, ako ništa drugo“ te se nadovezuje na misao komentirajući moment vlastitoga angažmana; „eto, ja sam se snašao“. S druge strane, neki pak izdvajaju upravo osjećaj srama, primjerice, Goran objašnjava kako je maksimalno odgađao dolazak u pučku kuhinju te da je osjećao „sram, neugodnost, prkos“, pitajući se istovremeno „kaj baš moram nakon toliko godina staža, moram doći žicati hranu“, a Vanda komentira kako je „velika nelagoda doći tamo“. Vidljivo je da stav o korištenju usluga pučke kuhinje varira, što naravno može ovisiti o mnogo faktora, radi se o ljudima različitih profila, različitoga spola, dobi, stupnja obrazovanja, različitih životnih putova, obiteljskih situacija i drugačijih predodžbi o vlastitom siromaštvu. Bez obzira na nezadovoljstvo kvalitetom prehrane i uopće neprilagođenost kuhinje potrebama korisnika (primjerice dijabetičarima), na što se često ukazuje, ispitanici/e navode kako im je kuhinja "puno pomogla", kako im je iznimno važna jer kako kaže Goran: "meni je to jedina, topla, skuhana hrana", dok Dado navodi kako je "jasno (...) da je zdravo i dobro i potrebno barem 4-5 toplih obroka tjedno".

Kako piše Fromm (1989), čovjekove potrebe i strasti proizlaze upravo iz određenih uvjeta njegove egzistencije. Čini se kako je i u kontekstu emocija isti slučaj, naime, osjećaji koji se javljaju kod pojedinca ili grupe proizlaze također iz uvjeta njegove egzistencije, iz percepcije vlastita položaja i uloge u društvenoj strukturi. Na ovome tragu da se zaključiti kako pojedinci u svojim reakcijama i komentarima svoje situacije (korisnika pučke kuhinje koji preživljavaju od minimalne mjesečne naknade) imaju različite osjećaje vezane uz svoje klasne pozicije, ovisno o percepciji razloga zašto im je položaj takav kakav jest. Kao što je ranije spomenuto, nejednaka raspodjela resursa kod individua generira specifične emocije, a koja će se emocija javiti, ovisi o tome koga pojedinac smatra uzrokom te nejednake raspodjele (Simonović, 2008: 152). Naime, smatraju li državu i sistem glavnim krivcem za svoju poziciju u društvu, za očekivati je kako neće osjećati osobitu zahvalnost za mogućnost prehrane u pučkoj kuhinji, već radije nezadovoljstvo i ljutnju što su dovedeni do toga položaja. Premda se ovdje

ponajviše razmatra problem siromaštva na način da se ne ulazi u konkretne razloge zašto su ljudi dospjeli u stanje siromaštva, valja se osvrnuti i na jedan od ključnih momenata i ujedno zajedničku karakteristiku ispitanika, a to je problem nezaposlenosti. Nezaposlenost je iskustvo koje ima snažnu emocionalnu dimenziju, a može poslužiti kao primjer koji će djelomično rasvijetliti psihički pejzaž niže klase. Naime, Barbalet podsjeća na rad Karla Meinheima u kojemu se o nezaposlenosti piše kao o uništavanju „životnoga plana“, budući da nezaposlenost znači i gubitak važne veze pojedinca sa širim kolektivom, te utoliko smatra da je vjerojatnija pojava apatije, nego li pobune među onima koji su nezaposleni (Barbalet, 2002: 5 prema Meinheim, 1940). Nezaposleni nose stigmatu profesionalnog neuspjeha te se mogu osjećati isključeno, pasivno, bespomoćno, kroz to iskustvo doznaju ili uče o važnosti sreće, šanse i sudbine, a mnogi će kriviti sebe, ostati obeshrabreni te pasti u depresiju (Barbalet, 2002: 5 prema Lane, 1991). Doda li se k tome još činjenica da osoba ostaje bez mogućnosti potrošnje, a na kraju dolazi do razine da je primorana tražiti hranu od državnih institucija i centara za socijalnu pomoć, ne iznenađuje dominacija negativnih emocija koje opažamo u afektivnom leksikonu pripadnika niže klase.

Mnogi su se ispitanici/e tijekom intervjua osvrnuli na vlastitu društvenu poziciju, zauzimajući stav kako je u prijašnjem sistemu bilo bolje nego li je danas. Iz navedenoga proizlazi kako prijelaz iz socijalističkoga društvenog uređenja u kapitalističko zauzima važno mjesto u promišljanjima klasne pozicije kod intervjuiranih osoba. Kada ispitanici uspoređuju život u prijašnjem i sadašnjem sistemu, ključna je razlika čini se u osjećaju (ne)sigurnosti. Ispitanici i ispitanice (iz pučke kuhinje) se prijašnjeg političkog i društvenog uređenja prisjećaju kao vremena kada su se osjećali sigurnije i kada im je bilo lakše omogućiti materijalnu sigurnost, nego li je to danas slučaj. Da se primijetiti kako se većina ispitanika s nostalgijom prisjeća vremena prije 1990-ih, odnosno život u socijalizmu komentiraju kao vrijeme kad „među slojevima nije bilo velikih razlika“, kako se drugačije živjelo i da je „nekada bilo, a nema više“ iz čega se da iščitati razočaranje sadašnjim stanjem, odnosno sistemom. Nadalje, neki smatraju „bilo je bolje u prošlom sistemu, imao si neku sigurnost“, dok život u suvremenom hrvatskom društvu neki od njih vide „kao konstantnu borbu“. Čini se kako promjene poput reduciranja javnoga sektora, sve intenzivnije individualizacije i sve većeg vrednovanja kompetitivnosti, koje možemo iščitati kao neoliberalne trendove, za mnoge od ispitanika predstavljaju „kočnicu“, prije nego li priliku za uspjeh ili vertikalnu mobilnost na društvenoj stratifikacijskoj ljestvici. Jedna od ispitanica ističe kako u

socijalizmu „nije bilo ni potrebe za nikakvim isticanjem, natjecanjem, uzdizanjem“ te dodaje kako je to „bio lijep život“ (Martina).

Zaključno, valja reći kako bi se kao kolektivne emocije mogli izdvojiti sram i nelagoda koju su gotovo svi ispitanici naveli kao primarnu, u vezi sa svojim korištenjem usluga pučke kuhinje. Valja reći i kako je kod svih evidentno da krivcem za svoju situaciju smatraju državu, odnosno sustav, koji ih je kroz loše provedenu tranziciju, nepravednu raspodjelu državnoga bogatstva i ubranu deindustrijalizaciju zapravo ostavio na dnu društvene ljestvice. Pridoda li se tome činjenica da su problemi na makro razini popraćeni i privatnim problemima koje navode ispitanici/ce (obiteljska situacija, invaliditet, život u nasilju) ne iznenađuje da se kao kolektivna emocija ne javlja zahvalnost, već je riječ o emocijama koje bi se klasificirane kao negativne (Kemper, 1990).

Kad su pripadnici više klase upitani o tome kakve emocije opažaju kod onih kojima pomažu u okviru hrvatskih podružnica globalnih humanitarnih organizacija, navode sram, neugodu, ali i zahvalnost, primjerice, Igor kaže "mislim da im je bilo pomalo neugodno", Ana komentirajući primatelje pomoći kaže kako su oni "uvijek zahvalni" te dodaje kako "osjećaju zahvalnost i u tome je ljepota". Ratkov je dojam također da se radi ponajprije o zahvalnosti; "šalju pozitivne misli, zahvalne misli", no dodaje kako je i on ponekad zapazio sram objašnjavajući kako je "ljudski da se to osjeti". Berislav pak smatra kako se "osjećaju sasvim drugačije jer ste im ljudski prišli. Kad dobiju nešto čak su skloni odbiti to", dodavši kako smatra da nije riječ o sramu te ističe kako "treba imati pristup". Na kraju se primjećuje kako ispitani pripadnici više klase uviđaju i pozitivne i negativne emocije kod korisnika pomoći, pri čemu je naglasak na sramu ili nelagodi s jedne, te zahvalnosti s druge strane.

4.3. Afektivni leksikon više klase

Kod analize intervjua s višim stručnjacima i menadžerima na koje se u tekstu referira kao pripadnike više klase, uz opažanje emocija koje se pojavljuju, bilo da su eksplicitno izražene ili se daju iščitati implicitno, dodatno će se prokomentirati i njihova motivacija za uključivanje u dobrotvorne aktivnosti, s ciljem da se ponudi šira slika o njihovom afektivnom doživljaju vlastitih društvenih položaja i aktivnosti.

Analizom intervjua utvrđeno je kako među visokim stručnjacima i menadžerima postoje razlike u afektivnom doživljaju svoje pozicije u društvu, kao i u pojavi osjećaja vezanih uz doživljaj vlastitih aktivnosti i angažmana unutar dobrotvornih organizacija u kojima djeluju. Na pitanje kako doživljavaju svoje pomaganje drugima, odnosno kakve im to osjećaje pobuđuje, većina ih izdvaja pozitivne osjećaje ispunjenja i zadovoljstva, primjerice Ana izjavljuje kako je za nju pomaganje „nešto famozno, to je predivan osjećaj... Samo to me motivira, ništa drugo“, nadovezuje se kasnije na izrečeno dodavši; „kad nekome pomogneš, to ti ispuni srce do vrha“. Shvatimo li ovu emociju kao osjećaj zadovoljstva, vidljivo je da je riječ o emociji koju Kemper (1987) Turner (1999) svrstavaju u primarne emocije. U komentiranju motivacije za uključenje u humanitarno pomaganje Igor kaže da iako kako za njega ne predstavlja primarni cilj, *networking* sigurno mora tu biti dominantan". Tibor smatra kako "svjetski *networking* sigurno funkcionira, a ovaj domaći malo manje", tj. da *networking* u Hrvatskoj dosta funkcionira (...) više na starim socijalističkim i rođačkim principima". Budući da su emocije i razlozi nisu jedno te isto, valja analizu motivacije uzimati zasebno, no priložena je kako bi eventualno rasvijetlila psihičke pejzaže klasne pripadnosti u kontekstu više klase. Jedan od autora koji je u problematiziranju emocija dovodio u vezu emocije i motivaciju je Scheff (1990) koji se ponajviše bavio ponosom i sramom, kao manje ili više kontinuiranim pojavama u ljudskom iskustvu. Neki ispitanici primjećuju kako unutar humanitarnih organizacija kojih su dio, postoje i drugačije motivacije, primjerice, Berislav smatra kako se pojedinci pojavljuju kako bi se dokazivali društvu, kako bi se istaknuli i poboljšali vlastiti status u društvu. Igor svoju motivaciju vidi kao višestruku, navodi kako je njegov angažman u sferi humanitarnoga pomaganja baziran u želji za pomaganjem („Meni su bitni projekti služenja“), važno mu je „promicanje dobre volje i prijateljstva“, a kao važnu stavku navodi i „služenje profesiji“. Predragovo viđenje važnosti pomaganja sastoji se u osjećaju koji se može sažeti kao „bolje spriječiti, nego liječiti“, budući da je njemu važno dati

nekome priliku, a ne pomagati samo financijski, dakle, baviti se uzrocima, a ne posljedicama. Čini se važnim istaknuti kako [Igor] pridaje važnost uspostavi neposrednog kontakta s ljudima. Jedan od ispitanika ponajviše stavlja fokus na osjećaj sreće i zadovoljstva što može pomoći, što ima moć pružiti nešto nekome; „Bilo je veselo kad su vidjeli kako se brinemo za njih, koliko im mi možemo pružiti“ (Ratko). Sanja kao glavni osjećaj ili pokretač navodi svoju potrebu za pomaganjem, smatrajući da joj je to prirodno dano; smatra da čovjek pomaže „ako se rodi takav da ima potrebu dijeliti i davati“, te ističe kako je radeći u ovoj sferi „baš zadovoljna“ te navodi ljubav kao poticaj i motivaciju. Iz navedenoga proizlazi da je i ovdje riječ o pojavi primarne pozitivne emocije (zadovoljstva), prema klasifikaciji spomenutih autora (Kemper, 1987; Turner, 1999). Ostali zabilježeni odgovori koji ispitanici/e daju na pitanje o motivaciji za pomaganjem siromašnima, ponajviše naglašavaju potrebu za pomaganjem, želju za služenjem i davanjem doprinosa zajednici, navode i želju za druženjem i zajedništvom, no kako je ranije ukazano, nekoliko ih izdvaja i važnost umrežavanja (*networking*) kao značajan faktor.

Na pitanja koja se tiču pronalaženja "krivaca" za činjenicu da u Hrvatskoj ima toliko siromašnih i potrebitih ljudi, odgovori variraju. Neki su sigurni da je riječ o neuspjehu države, drugi smatraju kako su pojedinci krivi za vlastiti (profesionalni) neuspjeh te ističu važnost pomaganja onima koji pokažu izvrsnost u nekoj sferi, primjerice, Predrag razmišlja na sljedeći način: "Izvoli pokazati akademsku izvrsnost! Ili sportsku... Dobij stipendiju, upiši se na fakultet. A ono što ti treba, hrana, knjige... to ćemo se dogovoriti". Predrag dodatno komentira kako je važno da se "napravi nešto strukturno". Neki ukazuju na neefikasnost ne samo Vlade, već i nevladinih organizacija, dok drugi smatraju da se radi o zajedničkom neuspjehu, države i uopće sustava i pojedinaca koji su zapali u stanje siromaštva. Igor, primjerice, kaže kako je riječ o neuspjehu "sistema u kojem živimo. Zato što taj kapitalistički sustav proizvodi takve slučajeve". Tibor vrlo slično konstatira kako "je to neuspjeh sustava u svakom slučaju".

5. Zaključak

Problemiziranje emotivne dimenzije klasne pripadnosti, odnosno klasnog mišljenja i osjećanja koje Reay ukupno naziva "psihičkim pejzažem" klase, dovelo je do vrijednih rezultata. Naime, provođenjem sekundarne analize intervjua s pripadnicima niže klase i pripadnicima više klase, utvrđena je pojava određenih emocija koje dominiraju te bi se utoliko mogle kategorizirati kao kolektivne. U analizi intervjua utvrđeno je da se u kontekstu niže klase u vezi s njihovim doživljajem vlastite društvene pozicije dominantno javljaju emocije poput; srama, nelagode i ozlojađenosti, kao i vrlo često spomenutog osjećaja nepravde, a pri usporedbi dvaju tipova društvenoga uređenja i svoje pozicije u tim uređenjima dominira osjećaj nostalgije za socijalističkim sustavom u kojemu su se osjećali sigurnije. U kapitalizmu se često osjećaju „obezglavljeno i slomljeno“, odnosno može se reći kako budućnost vide kao neizvjesnu te se osjećaju nesigurno. Iz navedenoga proizlazi da je jedna od emocija koje mogu proizaći iz ovih osjećaja svakako i strah. Visoku klasu karakterizira pojava emocija poput zadovoljstva, ispunjenja i ponosa. Dodatno, pripadnici više klase kod primatelja humanitarne pomoći često opažaju i zahvalnost. Ovakvi rezultati su u skladu s psihičkim pejzažima niže klase i srednje ekskluzivističke klase kojima se bavila Reay (u obrazovnom kontekstu). Naime, emocije koje je ustanovila autorica u kontekstu svojih istraživanja i emocije koje se javljaju kao nalazi ovoga istraživanja su zadovoljstvo i ponos u kontekstu više klase, a sramota, nelagoda, ozlojađenost i zahvalnost kao emocije koje se često pojavljuju među pripadnicima niže klase. U skladu s ovim nalazima, moguće je nadalje problematizirati pojavu emocija u klasnim kontekstima. Primjerice, odabrati uzorak koji bi obuhvatio širi spektar ljudi koji su zapali u stanje siromaštva ili pak ljude iz više klase koji nisu uključeni u humanitarne organizacije. Na taj bi se način istraživanje moglo nastaviti u raznim smjerovima, povećavanjem uzorka dobila bi se šira predodžba o klasnim identitetima više pripadnika niže klase, a mogla bi se postaviti pitanja poput; kako emotivni aspekt klasne pripadnosti utječe na vertikalnu mobilnost djece iz siromašnih obitelji? Kako psihički pejzaž osobe iz niže klase može utjecati na njezine životne šanse?

Zaključno, čini se kako je u daljnjem problematiziranju klase i klasne pripadnosti te prilikom provođenja istraživanja s ovom tematikom, važno imati na umu doprinos sociologije emocija, koja otvara drugačije aspekte odlazeći korak dalje od objektivnih pokazatelja, gradeći psihičke pejzaže klase s jasnim afektivnim leksikonima koji ih karakteriziraju.

Popis literature

1. Barbalet, J. M. (1998). *Emotion, Social Theory, and Social Structure: A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Barbalet, J. (2002). „Introduction: Why Emotions are Crucial“, *The Sociological Review*, 50 (2): 1–9.
3. Berezin, M. (2009). „Exploring Emotions and the Economy: New Contributions From Sociological Theory“, *Theory and Society*, 38 (4): 335-346
4. Bericat, E. (2016). „The Sociology of Emotions: Four Decades of Progress“, *Current Sociology*, 64 (3): 491-513
5. Boden, S. i Williams J. S. (2002). „Consumption and Emotion: The Romantic Ethic Revisited“, *SAGE Journal*, 36 (3): 493-512
6. Boiger, M. i Mesquita, B. (2012). „The Construction of Emotion in Interactions, Relationships, and Cultures“, *Emotion Review*, 4 (3): 221-229
7. Bourdieu, P. (1979). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press
8. Brody, L. (2009). *Gender, Emotion and the Family*. Harvard University Press
9. Denzin, N. K. (1984). *On Understanding Emotion*, San Francisco: Jossey-Bass
10. Fineman, S. (1997). "Emotion and Management Learning", *Management Learning*, 28 (1): 13–25.
11. Fromm, E. (1989). *Zdravo društvo*. Zagreb: Naprijed
12. Kemper, T. (1987). „How Many Emotions Are There? Wedding the Social and the Autonomic Components“, *American Journal of Sociology*, 93 (2): 263-289
13. Kemper, T. D. (1990). *Research Agendas in the Sociology of Emotion*. State University of New York Press, Albany
14. Kemper, T. D. (2011). *Status, power and ritual interaction – A relational reading of Durkheim, Goffman and Collins*. Farnham, UK: Ashgate
15. Golubović, Z., (1988). *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva: jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova*. Beograd: Filip Višnjić
16. Gordon, S. L. (1981). „The Sociology of Sentiments and Emotion“. *Social psychology: Social Perspectives*, 1 (4): 562-592.

17. Hochschild, A. R. (1975). "The Sociology of Feeling and Emotion: Selected Possibilities", *Sociological Inquiry*, 45 (3): 280-307
18. Lazić, M., (1987). *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed
19. Malenica, Z. (2011). „Siromaštvo u Hrvatskoj (1990-2010.)“, *Politička misao: časopis za politologiju*, 48 (3): 65-81
20. McCarthy, E. D. (1989). „Emotions are Social Things: an Essay in the Sociology of Emotions“, *The Sociology of Emotions*, 5 (1): 51-72
21. Musarò, P. (2013). „Food Consumption and Urban Poverty: an Ethnographic Study, *Italian Sociological Review*, 3 (3): 142-151
22. Reay, D. (2005). „Beyond Consciousness? The Psychic Landscape of Social Class“, *SAGE Journal*, 39 (5): 911-928
23. Scheff, T. J. (1990). *Discourse, Emotion and Social Structure*. The University of Chicago Press
24. Shott, S. (1979). „Emotion and Social Life: A Symbolic Interactionist Analysis“, *American Journal of Sociology*, 84 (6): 225-237
25. Simonović, K. (2008). „Prema sociologijskoj konceptualizaciji emocija“, *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, 17 (2): 183-195
26. Thamm, R. (1992). „Social Structure and Emotion“. *Sociological Perspectives*, 35 (4): 649-671
27. Turner J. H. and Stets J. E. (2011). *Sociologija emocija*. Zagreb: Jesenski i Turk
28. Turner, Jonathan H. (2009). „The Sociology of Emotions: Basic Theoretical Arguments“, *Emotion Review*, 1 (4): 340–354
29. Turner, Jonathan H., (2010). „The Stratification of Emotions: Some Preliminary Generalizations“, *Sociological Inquiry*, 80 (2): 168-199
30. Verdery, K. (1996). *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton NJ: Princeton University Press,
31. W. Kraus, Paul K. Piff, and Dacher Keltner (2009). „Social Class, Sense of Control, and Social Explanation“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 (6): 992–1004

32. Žažar, Krešimir (2015.) „Što nakon (društvene) tranzicije? Kritičke crtice uz upotrebu tranzicijskoga pristupa u sociološkim razmatranjima hrvatskoga društva“, *Revija za sociologiju*, 49 (2): 1-80